

А. СЕЙСЕКЕНОВА

ШӘКӘРІМ МЕН ГЕТЕ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ОЙ, СӨЗ, ІС БІРЛІГІ ИДЕЯСЫ

Немістің ұлы ақыны И.В.Гете танымындағы ең жоғарғы символ – Жаратушы мен табиғаттың бірлігі, мәңгі қалыптасу мен қозғалыс, рух пен материя, жан мен тән, ой мен кеністік, ерік барлықтың бірін-бірі толықтырушы қасиеті екенін әмбебап шығармашылығымен дәлелдеген ойшыл ретінде белгілі. Бізге ой салатыны – осы мәселеде қазақ ойшылы Шәкәрімнің де әлемнің тұтастығын анықтау үшін қозғалыс табиғатына аса терең үңіле отырып, мәселенің түп қазығына әмбебап көзқараспен бара білгендігі. Шәкәрім көзқарасында кез келген қозғалыс пен өзгеріс әрі түзілуші, әрі бұзылушы немесе «жану мен шірудің түбі бір» болатын «рух» пен «ұрық» бірлігі екенін «Тіршілік, жан туралы» өлеңінің идеясы тұтастай дәлелдейді:

Жаралыс басы – қозғалыс,
Қозғауға керек қолбағыс
Жан де мейлің, бір мән де
Сол қуатпен бол таныс
Әлемді сол мән жаратқан [1, 230].

Шәкәрім қозғалысты – жан, мән, әлемді жаратушы деп түйіндесе, Гете «Фауст» трагедиясында мәңгі дамудағы ғаламдық болмысты рационалды әлем заңдылығымен түсіндірмей, интуитивті метафора арқылы жол табуға тырысқанын байқаймыз.

Трагедияның I бөліміндегі «Фаустың жұмыс бөлмесінде» атты көріністе Фаустың латын тіліндегі Інжіл мәтінін неміс тіліне аударып отыратын тұсы бар:

(Ол кітапты ашып, аударуға кіріседі.)

О баста, алдыменен Сөз жаралған [2, 31]. Фауст латын тіліндегі мәтінге сенбегендіктен ежелгі грек тіліндегі нұсқасына қарайды. Грек тіліндегі нұсқада «Сөз» орнына көп мағына білдіретін «Логос» берілген екен. «Фаусты» зерттеуші А.Аникст осыған байланысты мынадай түсініктемелер келтіреді: «Гете әрмен қарай өзінің досы И.Г.Гердердің Жаңа Өсиетке жасаған түсініктемесіндегі: «Немісше «сөз» бұл ежелгі түсініктің дәл мағынасын бере алмайды», – деп жазғанына сүйенеді. Гердер «логостың»: «сөз», «ой», «күш», «іс», «қайраткерлік махаббат» деген сияқты бірнеше түсінігі бар болуы мүмкін деп көрсетеді [3, 103]. Яғни «Фаустағы»: «О баста алдыменен Сөз жаралған!» дегеннен кейінгі тармақтарды Гете

Шәкәрімше «іс», анығырақ айтсақ, «Жаралыс басы – қозғалысқа» өзгертеді. М.Құрманов оны «жұмыс» деп аударған:

О баста, ең әуелі болған Жұмыс!» [2, 31].

М.Құрмановтың аударған «Жұмыс» сөзі Гердердің орысша «дейтельная любовь» немесе әлемнің жаратушы махаббаты арқылы жаратылуы (қозғалысқа келуі) «Фаустың» Б.Пастернак аударған нұсқасында да «Жұмыс» сөзінің орысша баламасында «Дело» деп аударылған. Сонымен, Гетеді қозғалыс ұғымының сөз, ой, күштің бірлігін білдіруі Шәкәрімдегі қозғалыстың алғашқы мән немесе жан деп қарастырылуымен сәйкес ұғым.

Шәкәрім ірі ойшыл ретінде ой мен сөздің астарын адамнан жоғарғы жаратылыстың бастауынан іздейді:

Шошыма достым сөзімнен
Сөз құдайдан шыққан бу.
Ұқпасаң көр өзіңнен
Жұтқызайын нұрлы су [1, 62].

Бу сөзі бұл жерде метафоралық қызмет атқарып қана қоймай, көзге көрінбейтін ой ұғымымен пара-пар трансцендентті нұрлы суға теңеліп тұр. «Фаустағы» «Мартаның бағы» атты көріністе Фауст Сөзді – түтін, дыбыс, құдайдың есімі де сол сынды деп түсіндіреді. Ал шын түйсінген адамға құдайды қалай атаса да:

Махаббат, бақыт, шаттық, жүрек деген –
Барлығы не десең де бір-ақ сезім [2, 62].

Сондықтан, Гете «Сөзді» бір мезетте «сөз-ой-күштің» бірлігі ретінде ұқтыруға тырысса, Шәкәрім «Сөз» арқылы:

Байлаймын да көзіңді
Патса қылап өзінді.
Ұғып отыр сөзімді
Ел билетем жеті ру [1, 237], –

деп, Сөздің жеті қасиетіне: мейірім, ынсап, әділет, шыдам, шыншыл, харекет, ақ ниетті жатқызады. Сөйтіп, Шәкәрімде Сөз ұғымы – мән, жан, жанның Тәңірден бірге берілген жеті қасиеті бар жаратушы. Егер, Шәкәрім мен Гете жоғарыда айтып өткен ой мен сөздің бірлігін дәлелге алар болсақ, идеалистердің ой дегеніміз құдай деп қарастырып келген концепциясын да басшылыққа аламыз.

Шәкәрімнің ұстазы ұлы Абай Сөздің үнсіз қалпы – ойдың бір мезетте материалдық қалпы – бар болуға айналуын, сөйтіп, әлемдегі мәңгілік қозғалыстағы табиғаттың өмірі болып қалыптасуын 38-ші қара сөзінде Алланың бір сипаты ғылым дей отырып: «... ғылымның бір сипаты кәләм, яғни сөйлеуші деген: сөз – қаріпсіз, дауыссыз болушы ма еді? Алланың сөзі – қаріпсіз, дауыссыз. Енді, олай болса, айтқандай қылып білдіретұғын және басар, сәмиғ, яғни көруші, естуші деген. Алла тағаланың көрмегі, естімегі біз секілді көзбенен, құлақпенен емес, көргендей, естігендей білетұғын ғылымның бір сипаты. Бірі тәкуин, яғни барлыққа келтіруші деген сөз», – деп түсіндіреді [4, 140]. Бұл жерде арабтың тәкуин сөзі болдыру, жарату, қозғалысқа келтіру мағынасында қолданылып тұр.

Құрандағы «Әнғам» сүресінің 73-ші аятында: «...Ол көктер мен жерді шындықпен жаратты. Ол: «Бол» деген күні бола кетеді. Оның сөзі шын», – делінген [5, 136]. Шәкәрімнің «Тіршілік, жан туралы» өлеңінде:

Бас қозғалыс қой – жанның атасы
Ол жаратады гүрлеп [1, 228], –

деп келетін жолдардағы бас қозғалыстың – құдай-сөз-жан-мән болатындығына көз жетіп тұр. Ендеше, Алладан келген төрт кітаптың бірі – Інжілдің Иоанн жазған Ізгі Хабар мәтінін оқып көрелік: «Әуел баста Сөз болған, Сөз Құдаймен бірге болған, Сөз Құдай болған» [6, 249].

XX ғасырдағы қазақ ақыны Шәкәрім Сөз, Ой, Істі бір деп ұққандықтан Сөз – ажалсыз әскер, мәңгілікке өтудің, әлемді өзгертудің ең зиянсыз қаруы деп түсіндіреді:

Ойлаңыз, біздің ғаскер өле ме,
Қағазға бір басылып қалған соң.
Бұл мықты әскер емей немене,
Жайылып талай орын алған соң.
Қарумен қанша қатты ұрса да,
Сөзіме жанның әлі келмейді.
Бұл дүние шыр айналып тұрса да,
Ғаскерім қартаймайды, өлмейді [1, 112].

Шәкәрімнің қозғалысты – жан, мән деп анықтауы XX ғасырдағы ірі француз ойшылы философ, теолог, археолог, палеонтолог, антрополог, неотомис Теяр де Шарден Пьердің қозғалысты: геогенез, психогенез, биогенез, техногенез, ноогенез деп бес түрге жіктеуіне сәйкес келеді. Жалпы, Теяр де Шарденнің [7, 220], В.Вернадскийдің «ноосфера» [8, 65] – ақыл сферасы, «ноология» – грекшеден аударғанда рух жайындағы ілімге сәйкес ұғымын Шәкәрім «таза ақыл» деп тапқан:

Рух деген дінсіз таза ақыл,
Мінсіздің ісі шын мақұл [1, 231].

Әлемді құдай мен табиғаттың пантеистік тұтастықтағы өзгерісі деп қарастырған Гете, қозғалыс жайлы өз ойын былай деп қорытындылайды: «Біз тәжірибемізде байқайтын қандайлық реттегі болма-сын барлық іс-әрекеттер үнемі бір-бірімен байланыста өрілген. Біз бұны былайша атауға тырысамыз: кездейсоқ, механикалық, физикалық, химиялық, органикалық, психикалық, этикалық, діни, данышпандық. Бұл мәңгі – Бірлік, көп түрлі анықталушылық» [8, 101]. Шәкәрім қозғалыс мәнін осылайша саралау мәселесін «Тіршілік, жан туралы» өлеңінде түсіндіреді:

Қозғаған қуат – жан дейміз,
Жан өсті жанның сан дейміз.
Сол жандар әсер берген соң
Жаралды сансыз тән дейміз.
Жанына қарай тән солар.
Өсімдік күннен алады ас,
Күн суық болса түпке қаш,
Дым тиіп, нұр кеп жылытса
«Өс тағы жайнап, көңіл аш!» -
Дейтұғын жанда мән болар [1, 230].

Осы шумақтағы «дым», «нұр» арқылы жанның әлемге «жайнап, көңіл аш» дейтұғын мәнін сезімдік-заттық тұрғыдан басқа Шәкәрім «білім құдірет шеберлігінде өлшеу жоқ себеп» деп, Гете Эрос – өмірдің жасампаздығымен бірге бұл себепті «кемеңгер» деп анықтаған екен. Бұл тылсым құдіретті ақын поэзия тілінде трагедияның I-бөліміндегі Фаустқа Жер Рухының берген жауабымен береді:

Өмір дауылында, тұрмыс толқынында
Арпалысам, тербелем.
Өмір-бақи бола бермек
Туу деген, өлу деген.
Өзгерген өмір,
Құбылған көңіл.
Уақыттың ұршығын иіремін,
Құдайлардың тоқимын киімдерін [36, 31].

Гетенің Фаустың сөзімен «Am Anfang war die That» («О баста ең әуелі болған Жұмыс!») дейтін тармағын Ф.П.Федоров, Г.Плеханов, М.Горькийлер марксистік философияның негізін жақтаушылар ретінде материалистік тұрғыдан революциялық қозғалысқа пара-пар ұғым деп түсіндірсе [9, 480], Гете шығармашылығындағы қозғалыс мәселесін бір жақты материалистік тұрғыдан түсіндіруден гөрі Сөз бен Істің бірлігі ретінде қарастырып, әділ шешімін тапқан М.И.Бент «Гетеді Фауст «іс» түсінігіне (мынадай реттілік бойынша: сөз-ой-күш-іс) тоқталады. Мұнда әлі әлем жайлы материалистік көзқарас жоқ. Бұл жерде ағартушы деизм рухында, канттық космогония рухында қозғалыс пен дамудың көзі ретінде әрекет етуші ерік туралы сөз болып тұр», – деп жа-

зады [10, 31].

Қос ақынның да шығармашылығында орын алған осы сынды ғылым, дін, философия және әдеби әмбебап көзқарасқа жауапты тек ғылыми емес негіздерден іздеуге тура келеді. Әйгілі теософ Е.П. Блаватская «Құпия доктрина» кітабында: «Адам баласының алғашқы мұрағаттарынан, планетаның бірінші құрылысшылары пайда болғаннан бастап Құдай тек философиялық аспектідегі Бүкіләлемдік Қозғалыс ретінде ғана мойындалды. Оккультизм Бірліктегі негізді мынадай етіп қосындылайды: «Құдай дегеніміз құпия, тірі немесе қозғалушы От, және бұл көрінбейтін Бар дүниенің мәңгі куәгерлері – Нұр, Жылулық және Дым, бұл үштік өзіне бәрін сыйғызады және Табиғаттағы барлық құбылыстардың себебі болып табылады», – деп жазады [11, 36-37]. Гетенің «Жұмыс» ұғымы құдайлық махаббаттың қозғалыстағы көрінісі, Шәкәрім түсінігіндегі адамның құдайлық қасиетінің бірі – «харекет» – деп топшылауымыз керек. Гетенің жырлап отырған «О баста алдыменен Сөз жаралған!» деп басталатын өлең жолдарындағы «Сөз» әрине «тіл-қатынас құралындағы» сөз емес, Заратуштра пайғамбар негізге алған «шапағатты ой», «шапағатты сөз», «шапағатты істің» бірлігі макрокосмдық үйле-сімде өмір сүретініне пара-пар екенін түйсінеміз. Сондықтан Мефистофель Фаустқа:

Әдетте адам сөзге ден қояды,
Ойменен, іспен ғана сен жоя біл! [2, 47], –

деп ескертеді.

Шәкәрім әулиеліктің белгісі деп «хақиқат – жардың нұрына малынып, рахатқа батып отыру емес», жер әлеміне оймен де, сөзбен де, іспен де ұлы өзгерісті қоса енгізуді айтады:

Алаяқ сұмдарға ерсен, болмас жолың,
Қазағым-ау қаңғырып қайнар сорың нең,

ғылым үйренсең еңбек етіп,
Мазақ болмай елдікке жетер қолың [1, 211].

Олай болса, қос ақын танымындағы «қозғалыс» түсінігі «жаратушыға керек қолғабыс» екенін олардың тұтастай шығармашылық әлемі дәлелдейді деп ойымызды қорытамыз.

ӘДЕБИЕТ

1. *Құдайбердиев Ш.* Шығармалары. Өлеңдер, дастандар, қара сөздер. Құраст. М.Жармұхамедов, С.Дәуітов, (А.Құдайбердиев), Алматы, 1988. 560 б.
2. *Гете И.В.* Фауст / Неміс тілінен аударған М.Құрманов. Алматы: Жазушы, 1982. 200-б.
3. *Аникст А.* «Фауст» Гете, Лит. коммент, М.: Просвещение, 1979. 240 с.
4. *Абай (Ибраһим Құнанбаев).* Екі томдық шығармалар жинағы, Алматы, 1986. 1-т. 304 б.
5. Құран Кәрім. Мәдина. 604-б.
6. Киелі Кітап. Таурат, Забур және Інжілден алынған таңдамалы жазбалар. Стамбул, 1993. 462-б.
7. Современная философия: словарь и хрестоматия. Ростов на Дону, 1995, 200 с.
8. Краткая философская энциклопедия. М., 1994. 576 с.
9. *Жирмунский В.* Гете в русской литературе, Л.: Наука, 1982. 559 с.
10. *Бент М.* Гете и романтизм (Проблема личности в «Фаусте» и драматургии Генриха Клейста). Челябинск, 1986. 72 с.
11. *Блаватская Е.* Тайная Доктрина. Космогенезис, Минск, 1997. Т.1. 854 с.